

створення світу одних людей визначив до «порятунку», а інших – до «осуду». Однак ніхто з людей заздалегідь не знає про це. Успіхи в особистому житті і професійній діяльності, на думку Кальвіна, свідчать про те, що віруючий є «божим обранцем». Визнаючи помірність і ощадливість молоді буржуазії найкращими чеснотами і проповідуючи світський аскетизм, Кальвін обґрунтував ідеали первісного капіталістичного накопичення, розробив «церковні встановлення» (1541), які набули характеру державного закону. Також він скасував пишний католицький культ, увів в обов'язок відвідування церковних служб, заборонив розважальні заходи, яскраві одяги та прикраси. Свободу совісті Кальвін тлумачив як свободу від католицизму, боровся за чистоту віри, надаючи протестантизму універсального характеру.

§ 7. Філософія Нового часу

Термін «Новий час» є таким самим умовним, як і термін «Відродження». Застосовуючи його, ми маємо на увазі час зародження та утвердження нового суспільного устрою – буржуазного, який висуває й обґрунтовує нові цінності та засади людського буття порівняно з феодалізмом. Машинне виробництво, яке поступово витісняло ремесла, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Унаслідок цього перед суспільством постала проблема розроблення методів, шляхів та прийомів вивчення природи. На цій основі у філософії XVII ст. формується два протилежних напрями: емпіризм та раціоналізм.

Прихильники *емпіризму* (від грец. *empiria* – досвід) вважали єдиним джерелом пізнання чуттєвий досвід (дані органів відчуття людини), слушно стверджували, що процес пізнання починається з відчуттів. Проте вони недооцінювали раціональну діяльність, переконували, що розум нічого не додає до змісту знань, бо немає нічого, чого б не було у відчуттях, а розум лише комбінує матеріал, одержаний із чуттєвого досвіду. Своєрідною модифікацією емпіризму виступає *сенсуалізм* (від лат. *sensus* – почуття). Його прихильники прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів відчуття. З XVII–XVIII ст. емпіризм та сенсуалізм розвивали Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, представники французького матеріалізму. Послідовне продовження сенсуалізму Локка привело Джорджа Берклі та Давіда Юма до суб'єктивно-ідеалістичних висновків.

Прихильники раціоналізму вважали джерелом пізнання розум, логічне мислення, твердили, що чуттєвий досвід не може забезпечити достовірність та загальне знання. На противагу середньовічній схоластиці та релігійному догматизму класичний раціоналізм (Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц) виходив з ідеї природного порядку – необмеженої причинної послідовності, що просякує світ, тобто мав форму детермінізму. Раціоналізм, що утверджував визначальну роль розуму не тільки у пізнанні, а й у діяльності людей, став філософською основою ідеології Просвітництва. Проте позиція раціоналізму, як і позиція емпіризму (сенсуалізму), страждала на однабічність, абсолютизацію однієї з пізнавальних властивостей людини, що врешті-решт сприяло утвердженню у філософії метафізичного, механістичного способу мислення.

Емпіризм Френсіса Бекона. Засновником емпіризму та матеріалізму Нового часу вважають англійця *Френсіса Бекона* (1561–1626), який жив і творив в епоху, що стала періодом могутнього економічного і культурного піднесення у розвитку Англії (Френсіс Бекон – сучасник Вільяма Шекспіра). Френсіс Бекон – виходець із дворянської сім'ї. Його батько був лордом-охоронителем печатки. Вершина політичної кар'єри самого Бекона – лорд-канцлер королівського двору. У 1621 р. парламент звинуватив Бекона в інтригах і корупції та усунув від справ. Після цього Бекон повністю присвятив себе науковій діяльності.

Френсіс Бекон написав багато філософських та наукових творів: «Моральні, економічні та політичні есе», «Нова Атлантида», «Про принципи та начала». Його основний твір – «Новий Органон». Тоді «органон» називали збірку трактатів із логіки Аристотеля. Поняття «органон» (знаряддя, інструмент) приблизно рівнозначне поняттю «метод». Тому, називаючи свій твір «Новий Органон», Бекон протиставляв свій метод методу Аристотеля. У своїй праці він розробив індуктивний метод пізнання та обґрунтував основні принципи емпіризму. Головним завданням філософії Бекон вважав формування методу науки з метою підвищення влади людини над природою, тобто наука мала стати не самоціллю, а засобом. У відомому афоризмі «Знання – це сила» саме і підкреслюється практична спрямованість науки. Але для того, аби оволодіти природою і поставити її на службу людині, необхідно принципово оновити наукові методи дослідження. Бекон розрізняв два види дослідів: плодоносні та світлоносні. Плодоносними він називав досліди, мета яких – давати безпосередню

користь людині, а світлоносними – ті, метою яких є пізнання законів, явищ та властивостей речей. Але ці знання повинні ґрунтуватися на фактах і від них іти до широких узагальнень. Такий метод має назву індуктивного.

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) – форма умовиводу, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення. Бекон вважав, що метод індукції може дати достовірне знання тільки тоді, коли свідомість буде звільнена від хибних суджень («ідолів», «привидів»). Таких ідолів Бекон поділяв на чотири групи: «ідоли роду», «ідоли печери», «ідоли площі», «ідоли театру». «Ідоли роду» – це перешкоди, зумовлені спільною для всіх людей природою, недосконалістю самого людського розуму; «ідоли печери» – спотворення, джерелом яких є індивідуальні особливості розуму індивідів; «ідоли площі» – перешкоди, що виникають унаслідок спілкування між людьми; «ідоли театру» – перешкоди, породжені сліпою вірою людей в авторитети, стародавні традиції, хибні думки. Перші два ідоли є природженими, другі – набутими. Людині звільнитися від таких ідолів-помилко дуже важко, у цьому має допомогти філософія. Основним засобом подолання ідолів Бекон вважав досвід і оброблення емпіричних даних науковими методами.

Очистивши розум від ідолів, слід обрати вірний метод (шлях) пізнання. На думку Бекона, існують три основних шляхи пізнання:

– *шлях павука* – спроба вивести знання з чистої свідомості без опори на дійсність, що призводить до знехтування фактами. Висновки, одержані у такий спосіб, мають форму гіпотез і можуть бути як істинними, так і хибними;

– *шлях мурахи* – наполегливе збирання розрізнених фактів без їх узагальнення. Шлях мурахи – чистий емпіризм, уміння збирати факти, але невміння їх обробляти;

– *шлях бджоли* – істинний шлях пізнання, який полягає в розумовому переробленні даних досвіду і за допомогою якого дослідник здійснює перехід від емпірики до теорії. Саме шлях бджоли дозволяє, на думку Бекона, прийти до пізнання природи речей.

Творчість Френсіса Бекона справила значний вплив на розвиток філософії та науки. Однак він робив занадто великий акцент на емпіричних методах дослідження, недооцінюючи роль раціонального моменту в пізнанні людини та навколишнього світу.

Філософські погляди Томаса Гоббса. Ідеї Френсіса Бекона вплинули на формування філософського вчення англійського матеріаліста Томаса Гоббса (1588–1679), основні ідеї якого викладено у працях «Левіафан», «Про тіло», «Про людину». Він створив першу в історії філософії закінчену картину *механістичного матеріалізму*, стверджуючи, що природа не є одушевленим організмом (як вважалося в епоху Відродження), а є колосальною сукупністю матеріальних тіл, які розташовані у певному геометричному порядку. Найважливішими якостями будь-якого тіла є протяжність і зовнішня форма, а також рух і спокій. Простір і час залежать від руху тіл: немає ніякого часу взагалі, а є лише час у конкретних матеріальних системах. Навіть Бога Гоббс розглядав як нерухомий «першодвигун», тонке природне тіло. Бог, за думкою філософа, привів світ у рух, а потім не втручається в його долю. Гоббс також заперечував існування душі як особливий субстанції – тіла. Така позиція привела до механістичного розуміння людини. За Гоббсом, люди, як і тварини, – складні механізми, дії яких визначаються зовнішніми впливами.

У теорії пізнання Гоббс послідовно відстоював свою тезу про те, що «у розумі людини немає жодного поняття, яке не було б породжене спочатку, цілком або частково, в її органах відчуття». Відчуття є джерелом і основою всієї духовно-практичної діяльності людини. Пізнання – це процес порівняння, поєднання та розділення ідей, які виникають при чуттєвому сприйнятті. У той же час Гоббс не заперечував цілком і деякі принципи раціоналізму. Наприклад, він надавав великого значення математиці, визнавав її зразком точного достовірного знання.

Гоббс також звертав велику увагу на роль мови в науковому пізнанні. Слова мови – це як би знаки, котрими позначаються ті чи інші предмети. Роль знаків у житті людей є дуже великою, у певному сенсі знаки створили саму людину, тому її можна визначити як істоту, котра оперує знаками. Гоббс розробив ціле вчення про знаки, в якому розкрив їх гносеологічну роль, структуру, класифікацію.

Гоббс підкреслював, що в процесі пізнання використовуються два протилежних методи: індукція та дедукція. Однак він розумів ці методи досить своєрідно: ототожнював індукцію з аналізом, а дедукцію – із синтезом. Гоббс був переконаний, що індукція повинна переважати у пізнанні природи, а дедукція – у пізнанні суспільства й держави.

На відміну від Бекона на передній план Гоббс висував проблеми наукового розуміння суспільства, держави, права, релігійної віротер-

пимості. Саме ці питання привертали найбільшу увагу в епоху буржуазної революції в Англії, сучасником якої був філософ. Учення Гоббса про державу і право стало широко відомим. Воно базується на розрізненні двох становищ людського суспільства – природного і громадянського. Природне становище – вихідне, тут кожний має право на все, що може захопити, тобто право збігається із силою. Тому природне становище – це стан «війни всіх проти всіх».

Гоббс не шкодував фарб для зображення хижості людей в їх природному вигляді, виражав цю похмуру картину відомим давньоримським прислів'ям «Людина людині – вовк». Таке становище, за Гоббсом, погрожує людині самознищенням. Звідси висновок про необхідність для всіх людей змінити природне становище на становище громадянське, державне. Люди змушені укласти суспільну угоду для забезпечення загального миру та безпеки, на основі яких і виникає держава. Хоча з положенням Томаса Гоббса про первинну агресивність людини навряд чи можна погодитись, його ідеї про природне, а не надприродне походження держави стали безумовним кроком уперед на шляху дослідження проблеми.

Філософські погляди Джона Локка. Філософські ідеї Френсіса Бекона і Томаса Гоббса розвивав та обґрунтовував видатний англійський учений-матеріаліст XVII ст. Джон Локк (1632–1704). Філософська діяльність Дж. Локка проходила в епоху Реформації в Англії, у період другої буржуазної революції (1688) та після неї. Він брав участь у боротьбі з пережитками феодалізму як філософ, економіст, політичний письменник. Боротьба проти схоластики, розпочата Галілеєм, Беконом, Гоббсом, висунула на передній край проблему методу пізнання і весь комплекс питань гносеології. Саме їм і присвячено основний філософський твір Дж. Локка «Дослідження про людський розум».

Трактат починається критикою вчення про вроджені ідеї. Дж. Локк доводить, що вроджених ідей немає ні в теоретичному мисленні, ні в моральних переконаннях. Душа, розум – це «чистий аркуш паперу» (*tabula rasa*), без будь-яких знаків та ідей. Жодний людський розум, яким би потужним і могутнім він не був, не спроможний сформулювати або винайти ідеї; єдиним джерелом ідей може бути лише досвід. Усе людське знання походить із досвіду – зовнішнього (відчуттів) та внутрішнього (рефлексії). Ідеї відчуттів – основа наших знань про світ. Дж. Локк розподіляв їх на два класи: ідеї первинних та вторинних

якостей. Ідеї первинних якостей (густина, протяжність, фігура, рух та ін.) – копії самих цих якостей, тоді як ідеї вторинних якостей (колір, запах, смак, звук та ін.) не схожі на якості самих речей.

Дж. Локк вважав, що всі найбільш прості ідеї – найясніші і найадекватніші. Істинність і хибність належать уже не ідеям, а судженням, оскільки істинність завжди передбачає ствердження або заперечення.

За ступенем достовірності Дж. Локк виділяв *два види знання*: беззаперечне, точне, достовірне та знання ймовірнісне. *Беззаперечне знання* – продукт активної діяльності мислення, яке утворюється в результаті розгляду наших уявлень і відносин між ними. *Ймовірнісне знання* – це таке, що ще не пройшло крізь сито мисленневої діяльності.

За ступенем точності знання Дж. Локк розрізняв три рівні пізнання: інтуїтивний, демонстративний та сенситивний. Найбільш достовірним пізнанням він уважав інтуїтивне, яке засноване на узагальненні внутрішнього досвіду. На другому місці – демонстративне, або доказове, пізнання, основою якого є узагальнення ідей, що виникають у процесі зовнішнього досвіду. На його основі пізнаються основні положення математики, етики, буття Бога. На третьому місці – сенситивне, або чуттєве, пізнання, яке обмежується сприйняттям окремих одиничних речей зовнішнього світу. На його основі ми переконаємося в існуванні інших речей.

Учення Джона Локка про розрізнення первинних та вторинних якостей спирається на протиставлення об'єктивного та суб'єктивного. Його розвиток пізніше привів до формування суб'єктивного ідеалізму.

Суб'єктивно-ідеалістична парадигма у філософії. Далі розвиток емпірико-сенсуалістичної гносеології вже в XVIII ст. продовжують Джордж Берклі та Давід Юм.

Філософія Джорджа Берклі. Ірландський філософ, єпископ Джордж Берклі (1685–1753) вважається засновником *суб'єктивного ідеалізму*. У своїх працях «Досвід нової теорії зору», «Трактат про начала людського знання» він робить спробу суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення природи відчуттів. Критикуючи філософську позицію Дж. Локка, Берклі стверджував, що не тільки «вторинні», а й «первинні» якості речей мають суб'єктивний статус. У цьому аспекті всі якості речей «вторинні», оскільки їх сприймає людина. Отже, філософ ототожнив властивості речей із відчуттями цих властивостей, видав відчуття за єдину реальність, а речі тлумачив як комбінування відчут-

тів та ідей. У душі радикального сенсуалізму Берклі стверджував, що тільки чуття можуть незаперечно засвідчувати факт існування будь-чого. Сутність цієї концепції втілено у відомому висловлюванні Берклі: «Існувати – означає сприйматися почуттями».

З таких позицій випливало прагнення дискредитувати основне поняття матеріалізму – поняття «матерія». Спираючись на вчення Дж. Локка про суб'єктивність вторинних якостей, Берклі зробив висновок про суб'єктивність і первинних. Наприклад, він стверджував, що яблуко – це сукупність жовтого, червоного, кислого, круглого, соковитого (вторинних якостей), тобто сукупність людських відчуттів. Що ж залишається від яблука, якщо відкинути відчуття жовтого, кислого тощо? Нічого. Берклі і додавав: якщо матеріалістам подобається називати це *ніщо* матерією, то тоді можна погодитися з тим, що матерія та ніщо – це те саме. Оскільки немає чуттєвого сприйняття матерії, а є лише сприйняття окремих речей, кожна з яких – це сума відчуттів, то матерії не існує.

Послідовний розвиток суб'єктивно-ідеалістичної точки зору неминуче призводить до соліпсизму (від лат. *solus* – єдиний і *ipse* – сам), тобто визнання реального існуючим лише одного сприймаючого, мислячого суб'єкта. Абсурдність соліпсизму розумів і сам Берклі, а тому всілякими засобами намагався подолати його, прагнучи довести безперервність існування речей, виводячи її з одночасності сприйняття речей багатьма людьми. Для цього він увів поняття «скрізь проникаючого вічного духу», тобто Бога, сприйняття якого й забезпечує врешті-решт безперервність існування світу. З позицій суб'єктивного ідеалізму Берклі також намагався виробити нове обґрунтування буття Бога: чуттєві речі реально існують і сприймаються безмежним духом, а тому безмежний дух чи Бог існує. Такий доказ буття Бога не підтримало навіть англійське духовенство через його суб'єктивізм.

Філософська концепція Давіда (Девіда) Юма. Послідовну суб'єктивно-ідеалістичну концепцію розвинув шотландський філософ Давід Юм (1711–1776). За своїми поглядами, Юм – скептик, агностик. Він вважав, що основою наших знань є відчуття і все, що ми знаємо і можемо знати, – це зміст наших відчуттів. Таким чином, скептицизм Юма, наполягаючи на недосконалості наших відчуттів, відмовляв у праві на істину розуму людини. Юм також спрямовував свої міркування на підвалини людського знання і зазначав, що вони існують у двох формах: чіткого та виразного знання та неповного, туманного

знання. Він вважав, що людина має справу не із зовнішнім світом, а з потоком своїх відчуттів і уявлень. «Нам нічого не відомо про світ, який нас оточує», – підкреслював філософ. Ми лише з'єднуємо або роз'єднуємо наші враження і в такий спосіб нібито констатуємо світ. Діяльність розуму не виходить за межі оманливої видимості речей. І на підставі цього світ для людини залишається непізнаним.

Основними положеннями Юма стосовно пізнання світу є такі: виразні знання ми одержуємо у прямому спостереженні дійсності; непевні знання ми одержуємо у міркуваннях з приводу сприйнятого; між наданим у чуттях та ідеями нашого розуму не існує причинного зв'язку; певне відчуття може породжувати у різних людей відмінні, а може й протилежні ідеї; докази розуму постають завжди ймовірними; доводяться лише факти математики – усе інше випливає з досвіду; практична користь стає своєрідним критерієм істинності вражень, як і мірилом моральності.

Гносеологічні ідеї розглянутих філософів мали вагоме значення для науки та усвідомлення пізнавальних і діяльних можливостей людини. Так, не підлягало сумніву те, що пізнання складається із рефлексивних дій розуму та чуттєво наданого матеріалу; воно передбачає певну інтелектуальну активність, що пов'язано із досвідом та діяльністю. Був зроблений важливий висновок про неможливість зведення мислення до опрацювання чуттєвого матеріалу. Разом із тим ці ідеї багато в чому залишалися непевними та неповними. Результатом цього стало те, що у філософії сформувалася парадигма, яка надавала вирішального значення чуттєво фіксованим фактам досвіду, а логічні міркування ставила в залежність від них.

Філософський раціоналізм Рене Декарта. Основоположником раціоналістичного напрямку був французький філософ Рене Декарт (1596–1650). Основні його погляди викладено у працях «Міркування про метод» (1637), «Роздуми про першу філософію» (1641), «Засади філософії» (1643), «Пристрасні душі» (1649).

Декарт виходив із принципу тісного взаємозв'язку всіх наук. «Уся філософія, – писав він, – подібна як би дереву, коріння якого – метафізика, стовбур – фізика, а галузі, які виходять від цього стовбура, – усі інші науки, що зводяться до трьох головних: медицини, механіки та етики...»¹. Найбільшу соціальну користь мають спеціальні науки («кінці

¹ Метафізика, у розумінні Декарта, є вченням про загальні начала та принципи буття.

галузей»), які досягають «велику книгу світу». Шлях руху людського знання – це шлях від найзагальніших положень фізики і далі – до спеціальних наук. Головними двигунами наукового пошуку є досвід і математика. Декарт став засновником аналітичної геометрії і математичної логіки. Він був практично переконаний у необхідності математизації наукового знання і зведення математики в ранг Загальної Математики.

Французькому філософу належить гіпотеза про розвиток світу в часі, тобто еволюції. Тим самим він обґрунтовував дуже важливу думку про поступове виникнення і зміну всього сущого. Бог нібито створив матерію й здійснив її первісний поштовх, через що вона прийшла в хаотичний рух. Далі ж світ розвивався, на думку Декарта, відповідно до законів механіки. З вогню утворилися Сонце і зірки, з повітря – небо, а із землі сформувалися сама Земля та сусідні планети.

В історії філософії Декарт вважається засновником принципу дуалізму. Він припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій – матеріальної та духовної. Основною властивістю матеріальної субстанції є протяжність, а духовної – мислення. Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював із природою і вважав, що все в природі підкоряється суто механічним законам, які можуть бути відкриті за допомогою математичної науки – механіки.

Услід за Беконом та Гоббсом Декарт приділяв велику увагу розробці наукового методу пізнання. Якщо попередні філософи розробляли методи емпіричного дослідження природи, то Декарт намагався розробити універсальний метод усіх наук. Таким методом він вважав раціональну дедукцію. *Дедуція* (від лат. *deductio* – виведення) – це перехід від загального до окремого, одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне положення. У трактаті «Роздуми про метод» Декарт виокремлює чотири правила, яких слід дотримуватися в процесі пізнання:

– не приймати ніяку річ за істину, доки ти її не пізнав як істину вочевидь;

– уникати будь-якого поспіху та зацікавлення; поділяти кожне з питань на стільки частин, скільки необхідно для їх розв'язання;

– свої ідеї розмішувати в потрібній послідовності, починаючи з предметів найпростіших і найлегше пізнаваних;

– здійснювати такі повні розрахунки і такі повні огляди, аби бути впевненим, що нічого не залишено поза увагою.

Дуалізм філософії Декарта виявився й у його вченні про «вроджені» *ідеї*. Він учив, що всі *ідеї* людина знаходить трьома шляхами. По-перше, частину з них вона одержує ззовні за допомогою чуттєвих контактів із предметами. По-друге, вони утворюються в розумі шляхом перероблення *ідей* першого роду. Але найбільш важливу роль відіграють так звані вроджені *ідеї* (поняття). Вони являють собою якесь «природжене світло», що завжди присутнє у розумі. Це такі поняття, як довжина, рух, єдність, Бог. Існують також вроджені аксіоми, наприклад: «З нічого не може відбутися щось» та ін. Досліджуючи *ідеї*, Декарт, по суті справи, вивчав здатність людини мислити логічно, що сформувалася впродовж її тривалої духовно-практичної діяльності.

Творчість Рене Декарта започаткувала *раціоналістичну* традицію в європейській філософії Нового часу. Головне в цій традиції – культ людини як істоти розумної та діяльної.

Філософія Бенедикта Спінози. Послідовником і критиком учення Декарта був нідерландський філософ Бенедикт (Барух) Спіноза (1632–1677). Основні його твори: «Про Бога і людину та її щастя» (1658–1660), «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Трактат про вдосконалення розуму» (1662), «Етика» (1677). В основі філософської системи Спінози лежить учення про єдину субстанцію – природу. Субстанція – причина самої себе. Філософ заперечував існування надприродного, ототожнював Бога з природою, стояв на позиціях пантеїзму. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причиною та наслідком, сутністю та явищем. Природа, субстанція, матерія і Бог становлять, за Спінозою, нерозривну єдність. Таке розуміння субстанції містило як діалектичну ідею взаємодії між конкретними матеріальними утвореннями, так і водночас ідею їх матеріальної єдності. Однак Спіноза відкидав атрибутивність руху; на його думку, рух не є невід’ємною властивістю матеріального світу, а лише його Модусом (вторинною, похідною характеристикою). Це було антидіалектичним моментом у філософії Спінози.

У теорії пізнання Спіноза розвивав раціоналізм. Чуттєве пізнання, на його погляд, дає поверхове знання; вірні знання ми одержуємо лише за допомогою розуму. Найвища форма пізнання, за Спінозою, – інтуїція. Критерієм істини є чіткість.

Незважаючи на зовнішньо абстрактний характер міркувань Спінози про субстанції, модуси, атрибути, його філософія має яскраво виражену практичну спрямованість. Учення про субстанції – це і вчення про людину, про її моральність, про мудре сприйняття життя. «Свобо-

да є пізнана необхідність» – так сформулював Бенедикт Спіноза шлях людини до свободи.

Філософські погляди Готфріда Лейбніца. Останнім представником європейського раціоналізму XVII ст. вважається німецький філософ-ідеаліст Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716). «Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Нові досліди про людське розуміння» (1705), «Теодіцея» (1714) – це далеко не повний перелік його основних філософських творів. Він відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець.

Ядром філософської системи Лейбніца є вчення про монади – *монадологія*. Монада – це проста неподільна духовна субстанція. Стосунки між монадами – це гармонія. Первісна якість монади – самодіяльність. Тому завдяки монадам матерія має здатність до вічного саморуху. Свідомість притаманна тільки тим монадам, які мають здатність до самосвідомості, – тільки людині.

Кожна з монад являє собою деякий замкнений світ, відображуючи в собі при цьому весь світовий порядок. Для подолання ізольованості монад Лейбніц уводить *принцип наперед установленої гармонії*, який іде від Бога, забезпечує внутрішній порядок усього світу монад і перетворює кожную монаду на «живе дзеркало всесвіту».

Лейбніц розрізняв три види монад за ступенем їх розвитку:

– *монади нижчого ступеня розвитку*, які володіють лише здатністю до пасивного сприйняття й утворюють фізичні тіла, тобто предмети неживої природи;

– *монади-душі*, які мають здатність до відчуття й уявлення та утворюють рослинний і тваринний світ;

– *монади-духи*, які наділені свідомістю і знаходяться на вищому ступені розвитку. Вони визначають природу людини.

З основними ідеями монадології пов'язана і теорія пізнання Лейбніца. У ній він намагався знайти компроміс між емпіризмом і раціоналізмом за умови збереження пріоритетної ролі останнього. Виділяв два види істини:

– *істини розуму*, які являють собою вроджені ідеї. Вони не дані відразу ясно і чітко, а знаходяться в інтелекті у зародковому стані і лише поступово розвиваються до повного усвідомлення. Вони є конструкціями розуму і підпорядковуються суворим логічним і математичним правилам аналізу та синтезу. Особливостями цих істин є їх усезагальність і необхідність;

– *істини факту*, які не характеризуються всезагальністю і необхідністю. Вони є випадковими у тому сенсі, що не можуть бути виведені дедуктивним шляхом. Методом відшукування цих істин Лейбніц вважав індукцію. До істин факту він відносив закони природи, які відкриваються природничими науками.

Філософ переконливо доводив, що людське пізнання завжди потребує певних принципів, які роблять його осмисленим. До основного принципу сенсуалізму він робить влучне «доповнення»: немає нічого в розумі, чого б раніше не було в почуттях... крім самого розуму (який не можна вивести з ніяких почуттів).

Раціоналістична система Готфріда Лейбніца стала завершенням раціоналістичної тенденції у філософії XVII ст. і предтечею німецької класичної філософії.

§ 8. Філософія епохи Просвітництва та французький матеріалізм XVIII ст.

У другій чверті XVIII ст. у Франції сформувався широкий і могутній рух, який дістав назву *Просвітництво*. Він не був тільки політичним чи філософським явищем, хоча філософія, особливо матеріалістична, відіграла в ньому важливу роль. Просвітництво об'єднало всіх прогресивно мислячих представників «третього стану»: юристів, філософів, буржуазію, природознавців. У цю епоху увага філософів повертається від проблем методології пізнання до проблем людського буття, буття суспільства, історії та перспектив розвитку людства. Просвітники критикували феодальний лад та його культуру, вимагали встановлення нових, прогресивних суспільних порядків, виступали на захист народних мас, за їх право на освіту і культуру. Вони вірили в людину, її розум та високе покликання. У цьому просвітники продовжували гуманістичні традиції Відродження.

У філософії Просвітництва виділяються деїстичний та матеріалістичний напрями. Найбільш відомими представниками деїзму були Шарль Луї Монтеск'є, Вольтер, Жан-Жак Руссо; матеріалізму – Жюльєн Офре де Ламетрі, Клод Адріан Гельвецій, Дені Дідро та Поль Анрі Гольбах. Розглянемо докладніше творчість цих просвітників.

Філософія Шарля Луї Монтеск'є. Одним із перших філософів-просвітників деїстичного напрямку був Шарль Луї Монтеск'є (1689–

1755). Його перший літературний досвід – роман «Перські листи» (1721) – мав величезний успіх. У ньому філософ піддав критиці феодально-абсолютистський режим. Основним твором Монтеस्क'є по праву вважається твір «Про дух законів» (1747). У своїй філософії Монтеस्क'є розглядав причини існування різних форм суспільства, вважаючи, що для того, аби зрозуміти ту чи іншу форму суспільного розвитку, необхідно почитати те законодавство, яке існує в даному суспільстві.

Монтеस्क'є розрізняв два типи законів, що існують у суспільстві: 1) «природні», які визначаються біологічними, природними характеристиками людини і виражають її ставлення до природи та інших людей; 2) соціальні закони. Монтеस्क'є виділяв три основних способи правління, що існували в історії: республіканський, монархічний та деспотичний. Він вважав, що юридичні норми держави визначаються формою держави, закони ж – це юридично виражені правила, що визначають відносини між верховною владою і членами суспільства. Ці закони, за Монтеस्क'є, формують політичну свободу, яка полягає у тому, що кожен має право робити все, що дозволено законами.

Сенс концепції Монтеस्क'є зводився до твердження, що законодавства, характерні для певних форм правління, а саме демократичної, монархічної та деспотичної, детерміновані різними чинниками: характером політичної влади, ґрунтом, рельєфом (тобто географічним середовищем), вдачами, звичаями, релігійними віруваннями, чисельністю населення. Тим самим Монтеस्क'є спробував усвідомити суспільство як ціле, пов'язане в єдине низкою умов. Ця цілісність і визначає «дух законів». Кожна форма правління – своєрідна структура, усі елементи якої взаємопов'язані і необхідні для функціонування цілого.

У кожній соціальній структурі головним елементом Монтеस्क'є вважав ту або іншу людську пристрасть, яка дає можливість діяти, аби зберегти стійкий стан. Для республіки характерною є чеснота, для монархії – честь, для деспотії – страх. Якщо та чи інша «пристрасть», або психологічний принцип, послаблюється, то цей образ правління порушується. Тим самим Шарль Луї Монтеस्क'є встановлював певну залежність між образами правління і психологією народів.

Філософські погляди Вольтера. Класичним філософом французького Просвітництва та яскравим представником деїзму був Вольтер (Франсуа Марі Аруе) (1694–1778), який одночасно був письменником, драматургом, філософом, істориком, психологом та публіцистом. Його

головні філософські ідеї викладено в працях «Філософські листи» (1734), «Метафізичний трактат» (1734), «Роздуми про людину» (1737), «Філософський словник» (1764), «Філософія історії» (1765) та ін.

Головним об'єктом критичного мислення Вольтера був релігійний фанатизм (сліпа віра в авторитети і догми) та пов'язана з ним релігійна нетерпимість (ксенофобія). Іменуючи релігійний фанатизм «гадюкою», він палко закликав «задушити» її спільними зусиллями всіх просвітителів.

У своєму розумінні матерії Вольтер не був атеїстом, а стояв на позиціях деїзму. За думкою Вольтера, Бог є якийсь надприродний механік, що запустив всесвітній механізм, який далі функціонує вже за власними законами.

Матеріалізм Вольтера виявився, зокрема, у визнанні ним великої ролі відчуттів і органів почуттів у пізнавальній діяльності людини. Навколишній світ матеріальний, і найбільш надійним засобом його пізнання є точне природознавство. Сама ж людина – це здобуток природи, вінець її еволюції. Вольтер підкреслював, що, незважаючи на свою біологічність і тілесність, людина більшою мірою є істотою все ж таки соціальною. Вона здатна за допомогою свого розуму пізнавати природу і практично перетворювати її, створювати цивілізоване співтовариство.

Французький мислитель зробив великий внесок у філософське осмислення історії суспільства (його вважають автором терміна «філософія історії»). Історія, на його думку, є невблаганним процесом розвитку матеріального виробництва, знарядь праці та ремесел, торгівлі. Історія – це також боротьба думок, як істинних, так і хибних (марновірства, забобони, фантазії). «Думки правлять світом», – підкреслював Вольтер. Вони (ідеї, ідеології) і надають руху історичному процесу, упорядковують увесь хаос подій і явищ у ньому. Філософ різко негативно ставився до середньовічної церкви, вважаючи її втіленням неучтва і марновірства, шахрайства і варварства, узурпації влади в суспільстві. За його оцінкою, християнська релігія – це як би сітка, за допомогою якої шахраї обплутують дурнів.

Незважаючи на суперечливість і навіть трагізм людської історії, Вольтер усе ж таки вірив у майбутнє торжество сил розуму і цивілізації. Новий стан суспільства він пов'язував із розвитком наук і ремесел, оволодінням громадянами знаннями і подоланням на цій основі марновірств і забобонів. Вольтер мріяв про те, що настане день, коли до

управління суспільством придуть філософи і тоді утвердиться «царство розуму». За допомогою мудрого й освіченого государя суспільство позбудеться нещастя, соціальної несправедливості та нерівності.

Філософія Жана-Жака Руссо. Ще одним представником просвітницького деїзму і молодшим сучасником Вольтера був Жан-Жак Руссо (1712–1778). Центральна проблема його творчості – нерівність між людьми та шляхи її подолання. Саме цьому питанню присвячено працю «Роздуми про походження і основи нерівності між людьми» (1755). Руссо досліджував виникнення майнової та соціальної нерівності людей і прагнув знайти шляхи її подолання. Він вважав, що нерівність між людьми не споконвічна, в її виникненні винна приватна власність. На думку Руссо, первісне людське суспільство перебувало у природному стані і людина була істотою самодостатньою, матеріально незалежною від інших людей. Приватна власність, яка виникає внаслідок суперечностей між інтересами людей, призводить до несправедливості та втрати людиною свободи.

Що ж треба зробити, аби людина знову змогла знайти свободу? За переконанням Руссо, потрібне досягнення «громадянського» стану, заснованого на добровільній угоді (договорі) людей та правовій організації суспільства. У цьому стані має бути узаконене право кожного індивіда на приватну власність, а державу слід перетворити на інструмент захисту цього права. Держава повинна бути республікою і не допускати існування ні багатіїв, ні бідняків. Сувереном у цій державі стане народ, а його права будуть невідчужувані та неподільні ні з ким. Вищим органом волевиявлення народу стануть народні збори, рішення яких будуть обов'язковими для правителя та органів влади. Ідея народного суверенітету стала ключовою у соціальній філософії Руссо. Під цим суверенітетом він розумів владу народу, владу для народу для здійснення влади самим народом. Викладаючи такий підхід, Руссо тим самим виступав як попередник Великої французької революції, ідеолог революційно-демократичних перетворень.

Будучи просвітителем, Руссо приділяв значну увагу проблемі виховання, пошуку нових педагогічних технологій та рекомендацій. Виховання він розглядав як найважливіший засіб формування і розвитку в індивіда високих громадянських якостей та чеснот. На переконання філософа, цивілізація розбещує вдачі людей і порятунок від неї є можливим лише через повернення до «природного стану» суспільства. Жан-Жак Руссо висунув гасло «Назад, до природи!», закликаючи

виховувати в людей моральну незіпсованість, природність та чесноту, інші позитивні якості.

Французькі матеріалісти XVIII ст. До матеріалістичного напрямку філософії французького Просвітництва належать Жюльєн Офре де Ламетрі (1709–1751), Поль Анрі Гольбах (1723–1789), Клод Адріан Гельвецій (1715–1771), Дені Дідро (1713–1784). Хоча їх філософські погляди багато в чому різнилися поміж собою, але в цілому в їх матеріалізмі було багато чого спільного. Особливості матеріалізму французьких мислителів XVIII ст. полягають у тому, що:

1) він був механістичним, тобто всі форми руху матерії зводилися до механічної і пояснювалися законами механіки;

2) він мав метафізичний характер: предмети і явища розглядалися поза їхнім внутрішнім зв'язком і розвитком, без урахування внутрішніх суперечностей як джерела саморуху, без досягнення безперервності і стрибкоподібності розвитку в їхній органічній єдності;

3) у теорії пізнання французькі матеріалісти були прихильниками сенсуалізму: почуття вважали вихідним джерелом пізнання, але надавали значення праці розуму (мислення), підкреслювали їх взаємозв'язок;

4) велику увагу французькі матеріалісти приділяли критиці релігії: аналізуючи особливості релігійної віри, вони робили висновок про те, що релігія не веде людину до справжніх істин, а вводить в оману;

5) у питанні про виникнення суспільства французькі матеріалісти схилилися до натуралізму, тобто причину тих чи інших суспільних явищ шукали в природі, навколишньому середовищі та біологічній природі людини.

Розглянемо стисло основні філософські ідеї представників французького матеріалізму.

Одним із видатних представників матеріалістичного напрямку був *Жюльєн Офре де Ламетрі* (1709–1751), який проголосив матеріалізм єдино вірним філософським напрямом. Свої ідеї він розкрив у роботах «Трактат про душу», «Людина-машина». Розв'язуючи проблему пізнання, Ламетрі намагався поєднати емпіризм і раціоналізм. Він підкреслював, що пізнання розпочинається з чуттєвого сприйняття, продовжується його подальшим дослідно-експериментальним дослідженням і завершується раціональним узагальненням емпіричних даних.

Ламетрі також створив матеріалістичне вчення про людську душу. Матеріальною основою душі він уважав мозок, проте зазначав, що його

недостатньо для свідомості, необхідні ще виховання та спілкування. Здатність відчувати є одним з атрибутів матерії. Ламетрі стверджував, що людині від народження притаманний «природний закон», сутність якого полягає в умінні розрізняти добро і зло. Виявом цього закону є відчуття подяки за добро і відчуття розкаяння за вчинене зло у відповідь на добро.

Наступний представник французького матеріалізму *Клод Адріан Гельвецій* (1715–1771) в основних працях «Про розум» і «Про людину» намагався застосувати основні матеріалістичні принципи до осмислення проблем буття людини, буття суспільства, дослідження морально-етичної проблематики. Головним завданням філософії він уважав пошук можливого суспільного стану, що забезпечує умови для втілення моральності і досягнення щастя. Людину Гельвецій розглядав як частину природи, проте враховував, що її істотні характеристики неможливо пояснити тільки природною організацією.

Розглядаючи проблему походження свідомості, Гельвецій акцентував увагу на зв'язку розвитку свідомості перш за все з трудовою діяльністю, виготовленням та застосуванням знарядь праці. Первинним мотивом усіх людських дій є *любов до себе*, яка в процесі життя може перетворюватися як на високі чесноти, так і на низкі пороки. Причиною суспільних суперечностей, за Гельвецієм, є недосконалість законодавства, що протиставляє особисті інтереси суспільним.

Ще одним видатним філософом-матеріалістом XVIII ст. був *Дені Дідро* (1713–1784). Його основні ідеї викладено в працях «Думки про тлумачення природи» та «Філософські принципи стосовно матерії і руху». Більше двадцяти років Дідро працював над «Енциклопедією» – найбільшим культурним творінням того часу.

Дідро виходив із положення про вічність і нескінченність природи. Природу ніким не створено, крім неї і поза нею немає нічого. В органічній природі філософ убачає ідею розвитку, зв'язок процесів, що протікають. На основі цього він критикував релігію. У природі все змінюється, зникає, залишається тільки ціле. Кожен момент часу світ знаходиться у стані зародження і смерті.

Атеїзм Дені Дідро тісно пов'язаний із необхідністю формування високих духовних цінностей, філософської аргументованості та морально-соціальної відповідальності.

Особливе місце в системі поглядів просвітителів-матеріалістів посідає творчість *Поля Анрі Гольбаха* (1723–1789). Його основні

філософські праці – «Система природи», «Універсальна мораль», «Етократія».

Гольбах приходиться до осмислення питання про співвідношення природи, матерії, духу та свідомості як центральної філософської проблеми, конкретизує та обґрунтовує вчення про субстанцію, підкреслюючи, що субстанцією може бути лише матерія. Гольбаху належить одне з перших наукових визначень матерії – це те, що, впливаючи на наші органи чуття, викликає відчуття.

Гольбах підкреслював єдність матерії і руху. Рух, на його думку, є способом існування матерії, яке не зводиться до простого механічного переміщення, а включає також фізичні, хімічні та біологічні зміни. Універсальним законом матеріального руху є закон інерції.

На думку Гольбаха, усі суспільні негаразди, соціальне зло є продуктом неписьменності, незнання людиною своєї природи. Основний мотив людської діяльності – особистий інтерес. «Зробіть так, аби людина вбачала у суспільному інтересі свій особистий інтерес, і тоді тільки божевільні будуть аморальними», – зазначав у зв'язку з цим Поль Анрі Гольбах.

Таким чином, французькі матеріалісти разом з іншими філософами-просвітниками відіграли велику прогресивну роль у подоланні пережитків феодалізму та релігійного клерикалізму, утвердженні принципів гуманізму, розв'язанні філософських та практичних проблем людини і умов її життя.

§ 9. Німецька класична філософія

Важлива роль в історії філософії належить німецькій класичній філософії, що виникла на межі XVIII–XIX ст. На її розвиток суттєво вплинули три чинники: розвиток природознавства, досягнення філософії Нового часу, зокрема ідеї Просвітництва, та Французька революція XVIII ст. Німецька класична філософія представлена такими оригінальними мислителями, як Іммануїл Кант (1724–1804), Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814), Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775–1854), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), Людвіг Андреас Фейєрбах (1804–1872). Незважаючи на своєрідність філософських поглядів, вони створюють певну ідейну спільність. Саме через це їх поєднують у за-